

કર્ણાટકનું લોકનાટ્ય : યક્ષગાન

કર્ણાટકની લોક રંગભૂમિ ઘણી સમૃદ્ધ છે. કર્ણાટકમાં પ્રાચીનકાળથી 'બલયઘાટ' (મેદાન ખેલ) પ્રચલિત છે. 'મેદાન ખેલ' એ એની અત્યંત પ્રાચીન લોકકલા છે. આ લોકકલા કર્ણાટકના કેટલાક ભાગોમાં જુદા-જુદા નામથી ઓળખાય છે. નૃત્ય, નાટક, ગીત અને ચિત્ર આવી ચાર શક્તિઓનો વિનિયોગ કરી આ લોકકલાએ પોતાનો વિકાસ કર્યો છે આથી એને સંમિશ્રણવાળી કલા કહેવામાં આવે છે. કર્ણાટકની લોક રંગભૂમિનો ઉદ્ભવ વિદ્વાનોએ ભગવાન અને ભક્તના નૃત્યમાં માન્યો છે.

• ઉદ્ભવ

'યક્ષગાન' લોકનાટ્યના ઉદ્ભવ વિશે વિદ્વાનોમાં ઘણા મતો પ્રગટે છે.

દક્ષિણ ભારતમાં જકકુ નામની એક જ્ઞાતિ છે. જે આંધ્રપ્રદેશના ગુણૂર અને ગોદાવરી જિલ્લામાં વસે છે. આ જ્ઞાતિમાં જે ગાન શૈલીનો પ્રચાર અને પ્રસાર થયો સમય જતાં તે 'જકકુપાટ' કહેવાઈ. 'યક્ષગાન' આજ 'જકકુપાટ'નું સંસ્કારીત રૂપ મનાય છે. ૧૫મી સદીમાં 'સૌરભ ચરિત' (ચેન્ન શૌરી)ની રચના જે શૈલીમાં થઈ છે તે જ યક્ષગાનનું આરંભનું રૂપ છે એવું ડૉ. શ્યામ પરમાર માને છે.

'જકકુલ' જ્ઞાતિના મતમાં સુખરામ પ્રતાપ રેડ્ડીએ એવી સંભાવના વ્યક્ત કરી છે કે જકકુલ (યક્ષ) પક્ષી નામના મંગોલ જ્ઞાતિના લોકો હોઈ શકે. પરંતુ આપણે સંભાવના ઉપર નિર્ભર રહીને કોઈપણ નિષ્કર્ષ ઉપર પહોંચવાની કોઈ જરૂરત નથી કેમ કે 'યક્ષગાન'નું વર્તમાન સ્વરૂપ જ આપણા માટે વિચારણા રૂપ છે.

બારમી સદીમાં દક્ષિણ ભારતની રાજનીતિમાં ઘણું પરિવર્તન થયું. દેશમાં એકતાનો અભાવ અને સામંતવાદનું સક્રિય થવું કલા માટે હાનિકારક સાબિત થયું પરંતુ પ્રજાના મનોરંજન માટે કલા જેવી સ્થિતિમાં હતું તેવું જ રહ્યું. નગરના સભ્ય સમાજમાં 'યક્ષગાન'નો પ્રચાર ક્રમશઃ વધતો ગયો. શ્રીનાથ કવિ (૧૪મી સદી) 'યક્ષગાન'ની જે પ્રશંસા કરી છે તેમાથી ખ્યાલ આવે છે કે રાજાઓએ 'યક્ષગાન'ને પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું. અને તેથી જ ૧૬મી સદીમાં કવિઓએ રાજાઓ પાસેથી પ્રોત્સાહન પામીને અનેક 'યક્ષગાન'ની રચનાઓ કરી હતી. રાજા નૃસિંહ રાયલુએ અષ્ટભાષા કવિને 'ચન્નકવિ' અને 'સૌરભ ચરિત્ર' નામની યક્ષગાનો ઉપર વિપુલ ધનરાષિ આપી હતી.

'યક્ષગાન' લોકનાટ્યના ઉદ્ભવ અને વિકાસનો મુખ્ય સ્ત્રોત એક સાથે

સંસ્કૃત સાહિત્ય, કન્નડ સાહિત્ય તથા કર્ણાટકના લોકનૃત્ય અને સંગીતમાં જોવા મળે છે. સાથે-સાથે આજુબાજુના પ્રદેશમાં પ્રચલિત સાહિત્ય નાટ્યરૂપો તથા નૃત્ય સંગીતનો પ્રભાવ પણ તેમાં જોવા મળે છે. કેરળના કુટિયાટટ્ટમ લોકનાટ્યમાં સંસ્કૃત સાહિત્ય અને નાટ્ય પરંપરાનો સ્પષ્ટ પ્રભાવ સ્થાયી રૂપે જોવા મળે છે. જ્યારે ‘યક્ષગાન’માં સંસ્કૃત રંગમંચની અનેક વિશિષ્ટતા અને લાક્ષણિકતાની પહેલેથી જ બાદબાકી કરવામાં આવેલ છે. સંસ્કૃત રંગમંચનું રૂપ, હસ્ત અભિનય તથા નેત્રઅભિનયની પરંપરા કુટિયાટટ્ટમમાં જોવા મળે છે. જે ‘યક્ષગાન’માં જોવા મળતી નથી. એટલા માટે જ ‘યક્ષગાન’ લોકનાટ્ય માટે ‘પ્રાકૃત નાટક’ એવો શબ્દ પ્રયોગ કરવામાં આવતો હશે.

આમ તો ‘યક્ષગાન’ લોકનાટ્ય પણ મૂળે તો સાહિત્યિક નાટ્ય વિદ્યા છે.

તેમના પર કર્ણાટકની કન્નડ ભાષા, સંગીત, ચિત્રકલા અને સ્થાપત્ય કલાનો પ્રભવ વધુ જોવા મળે છે. આ નાટ્ય વિદ્યામાં કવિતાનો સ્વર-પાઠ, સંગીત રાગો, લય-નૃત્યવિધિ, વેશ-ભૂષા વગેરે પ્રકારની વિશિષ્ટ પદ્ધતિનો આવિસ્કાર થયેલો છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને તમિલ સાહિત્ય પછી કન્નડ સાહિત્ય ભારતના પ્રાચીન સાહિત્યમાં પ્રમુખ સ્થાન ધરાવે છે. ભારતના પ્રચલિત પ્રત્યેક ધર્મ તથા દર્શનથી આ પ્રદેશ પરિચિત રહ્યો છે. બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મએ પણ કર્ણાટકની ધરતી પર પોત-પોતાનો ધાર્મિક વિસ્તાર કર્યો છે. પરિણામ રૂપે કન્નડ સાહિત્યમાં એમનો પ્રભાવ પણ વ્યાપક રીતે પડ્યો છે. ભારતના અન્ય રાજ્યની સરખામણીએ આ ક્ષેત્રમાં સાહિત્ય અને કલાઓના વિકાસ પર કપિલા વાત્સાયન નોંધે છે તે મુજબ જૈનવાદ, વીરશૈવવાદ, બ્રાહ્મણવાદ તથા ભક્તિવાદ જેવા ધાર્મિક આંદોલનોનો પણ પ્રભાવ પડ્યો છે. આ તમામ પ્રકારના પ્રભાવને કારણે કન્નડ સાહિત્યમાં વર્ણનાત્મક મહાકાવ્યથી લઈને ગદ્ય, યમ્પૂ, શતક અને ગીતિકાવ્ય વગેરે અનેક પ્રકારની રચનાઓ ઉપલબ્ધ હતી. આ પ્રકારના વ્યાપક સાહિત્ય સાથે જ ૧૬મી સદીમાં ‘યક્ષગાન’એ જન્મ લીધો. રાજનીતિક ઉથલ પાથલની વચ્ચે લથડતા આ લોકનાટ્યે ૧૮મી સદી સુધી વિકસીત થઈ રહ્યું અને નાટ્ય વિદ્યાના રૂપમાં લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી.

આ ઉપરાંત કર્ણાટકના સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ પર ભારતના અન્ય રાજ્યનો

પ્રભાવ પડવાના અનેક કારણો છે. અન્ય પ્રદેશના લોકો કર્ણાટકમાં આવીને વસ્યાં તે મૂળે તો આ પ્રદેશના નિવાસી નથી તેમાં અનેક પ્રકારની સભ્યતા, સંસ્કૃતિવાળા લોકોનો પણ સમાવેશ થતો ત્યારે તેમની સાથે સાંસ્કૃતિક રીતિ-નીતિ તથા રૂઢી પરંપરાનું આદાન-પ્રદાન આ લોકો સાથે થતું રહેતું. ક્યારેક ક્યારેક તો પંડિતો, વિદ્વાનો તથા જુદી-જુદી કલાના કલાકારો પણ સારો આશ્રય શોધતા-શોધતા આ પ્રદેશમાં આવીને વસ્યાં. ગુજરાતના ચાલુક્ય વંશનો પણ આ વિસ્તારના લોકો સાથે નિકટનો સંબંધ રહ્યો છે. આમ આ પ્રકારના આદાન-પ્રદાન અને પ્રભાવના કારણે કર્ણાટકની સંસ્કૃતિમાં ‘યક્ષગાન’ પરંપરાનો ઉદ્ભવ થયો.

- ‘યક્ષગાન’ લોકનાટ્યના અન્ય નામ :

‘યક્ષગાન’માં પ્રસ્તુત કરવામાં આવનાર ખેલને ‘આટા’ કહેવામાં આવે છે. ‘યક્ષગાન’માં ભાગ લેવાવાળા વ્યક્તિઓ ભાગવત સંપ્રદાયના હોવાથી તેનું એક નામ ‘ભગવતર આટ’ પડ્યું હોય એવું માનવામાં આવે છે.

ભાગવત સંપ્રદાયની જેમ આ ખેલ શિવ-વિષ્ણુના ભેદ વિના તેમના વચ્ચે સમાનતાની ભાવના દર્શાવે છે. આ કારણથી પણ તેનું નામ 'ભાગવતર આટ' પડ્યું હોઈ શકે. આ ખેલ ભગવાનની સેવાનો એક પ્રકાર છે એવી ભાવના પ્રારંભથી જ કલ્પવામાં આવી છે. તેથી પણ 'યક્ષગાન'નું નામ 'ભાગવતર આટ' પડ્યું હોઈ શકે. 'યક્ષગાન'ને 'દશાવતાર આટ' પણ કહેવામાં આવે છે. એમાં ભગવાન વિષ્ણુના દસ અવતારોના સંબંધિત કથાનક હોય છે. એટલા માટે એને 'દશાવતાર આટ' કહેવામાં આવે છે. સંસ્કૃત નાટ્ય પ્રવિધિઓનો પ્રયોગ 'યક્ષગાન'માં થતો ન હોવાથી તેને 'પ્રાકૃત નાટક' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આમ, 'યક્ષગાન'ને આવા વિવિધ નામોથી ઓળખવામાં આવે છે.

- 'યક્ષગાન' લોકનાટ્યનો વિષય :

'યક્ષગાન' નાટકનું કથાવસ્તુ રામાયણ, મહાભારત, શ્રીમદભાગવત અને લોકપ્રિય કથાઓમાંથી લેવામાં આવે છે. સમય સમય પર સામાજિક માન્યતાઓ પ્રશ્નણ પામીને પરંપરાનું રૂપ ધારણ કરે છે ને તે યક્ષગાનનો વિષય બને છે. અનેક વર્ષો પછી લિંગાયત સંત આત્માપ્રભુનું જીવન ચરિત્ર પણ 'યક્ષગાન' નાટકનો વિષય બન્યો હતો જે વસ્તુતઃ પરંપરાગત લોકનાટ્યની શૈલીમાં એક પ્રયોગ કહેવાય છે.

'યક્ષગાન'નો પ્રસંગ મુખ્યત્વે રામ અને કૃષ્ણ અવતારથી વધારે સંબંધિત છે. હાલ તો એમાં વિષ્ણુના દસ અવતારો સંબંધિત કથા જ ઉપલબ્ધ છે. એમાં 'સમૃદ્ધમંથન'માં વિષ્ણુના 'કુર્માવતાર'ની અને 'પ્રહલાદચરિત'માં 'નરસિંહ' અવતારની કથા પ્રમુખ છે. શિવરામ કારંતજીએ પોતાના પુસ્તક 'યક્ષગાન'માં કુલ ૪૮ પ્રસંગોની સૂચિ તિથિ સહિત અકારાદિકમમાં આપી છે. જેમાં મુખ્યત્વે 'અંગદ સંધાન', 'ઇન્દ્રકીલક', 'કર્ણાજુન કાલગા', 'કાલનેમિ', 'કૃષ્ણ બાળલીલા', 'દ્રૈપદી સ્વયંવર', 'નલચરિત્ર', 'પંચવટી', 'બાણાસુર', 'ભીષ્મપર્વ', 'રૂકમણી સ્વયંવર', 'વિરાટપર્વ', 'સ્માલક્ષણ', 'સુભદ્રા કલ્યાણ', 'સેતુબંધન' વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

'યક્ષગાન' લોકનાટ્યની વિશેષતા એ પણ છે કે તે માત્ર લોકશૈલીનું જ રંગમંચ નથી, પરંતુ અન્ય લોકશૈલીનો પણ એમાં સમાવેશ થાય છે. એમાં બલ્લારી જિલ્લાનો કઠપુતળીનો ખેલ, બીજાપુર અને તેની આસપાસના વિસ્તારનો દૌડાયા ખેલ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આમ તો આને 'યક્ષગાન'ની એક અલગ લોકશૈલીના રૂપમાં જ માનવામાં આવે છે. આ શૈલીમાં 'માર્ગી' ઉપરાંત દેશી શૈલીના તત્વોનો પણ સમાવેશ થાય છે.

- 'યક્ષગાન' લોકનાટ્યની વિધિ :

'યક્ષગાન' લોકનાટ્યના કલાકારો આયોજક અથવા મુખીના અતિથિ હોય છે. તેમાં ભોજન વિશ્રામ પછી ભાગવતના નેતૃત્વમાં અને મુખ્યાની હાજરીમાં કાર્યક્રમની શરૂઆત થાય છે. 'યક્ષગાન' લોકનાટ્યમાં નિર્દેશક જેવું કામ કરનાર મહત્વની વ્યક્તિને 'ભાગવત'ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ભાગવત ગામના મંદિરમાં પોતાની સેવા અર્પણ કરે છે. અને કયો પ્રસંગ રજૂ કરવાનો છે તેનો ગામ લોકોને નિર્દેશ કરે છે. ત્યારબાદ પ્રસંગ પૂર્વે ઢોલ

અને નગારાનો ધ્વનિ પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે. પ્રસંગ પ્રસ્તુતિ પહેલા દરેક પાત્ર પાત્રાનુરૂપ વેશભૂષા ધરમાં કલાકો (ત્રણ-ચાર કલાક) સુધી કરે છે. એમની પહેલા ગણેશ અથવા અન્ય કોઈ દેવતાની વિધિવત પૂજા કરવામાં આવે છે. ભાગવત વંદના ગીત ગાય છે. પૂજા અર્ચના પછી ભાગવત સંગીતકારની સાથે રંગમંચ પર પ્રવેશ કરે છે. રંગમંચ પર ભાગવતના પ્રવેશ સાથે જ કાર્યક્રમનો પ્રારંભ થાય છે. જેને એક પ્રકારનો પૂર્વરંગ કહેવામાં આવે છે. ધરમાં બધા પાત્રો પોતપોતાની વેશભૂષા માટે વ્યસ્ત હોય છે. ત્યાં સુધી ભાગવત પોતાની વાદક મંડળી સાથે પ્રવેશ કરે છે. ભાગવત ઢોલ-નગારાના વાદ સાથે વંદના ગીત ગાય છે. પછી તે ભાગવતનો અર્થ સમજાવે છે. ‘યક્ષગાન’નું વિવેચન કરે છે. એટલું જ નહિ પણ તે પોતાના આરાધ્ય દેવોના નામ ગણાવે છે. તાલોના લક્ષણો કહે છે. શ્રુતિનું પણ લક્ષણ બતાવે છે. અને સાથે-સાથે હાસ્યકાર અને રસની વિવિધતા વિશે પણ ચર્ચા કરે છે. આ ઉપરાંત ભગવાન વિષ્ણુના દસ અવતારોથી સંબંધિત કથાના સંસ્કૃત શ્લોકોના લક્ષણો પણ નિર્દેશ કરે છે. તે એ પણ પ્રસ્થાપિત કરે છે કે ‘યક્ષગાન’ લોકનાટ્યની પ્રસ્તુતિના સન્માનિય અધિકારી ‘ભાગવત’ જ છે. અને દર્શક સભાની તુલના એ ઇન્દ્રસભા સાથે કરે છે. જેમાં દરેક પ્રતિભાસંપન્ન અને પ્રતિષ્ઠિત જન ઉપસ્થિત હોય છે.

ભાગવતના આ ક્રિયા કલાપો પછી બાલ-ગોપાલ અથવા કૃષ્ણ-બલરામ રંગમંચ પર ઉપસ્થિત થાય છે. અને ભાગવતના ગીતોના લય પર નૃત્ય કરે છે. એમના માથા પર ‘કેદિગે મુંદલે’ (એક પ્રકારની પાઘડી) નામની પાઘડી હોય છે. જે ઘોતી ઘાઘરાની જેમ બાંધેલી હોય છે. એમના નૃત્ય વિષ્ણુની વંદનાથી સંબંધિત હોય છે. બાલ-ગોપાલના નૃત્યની સમાપ્તિ સાથે જ હનુમાનનાયક પોતાની કોડંગી (વાનરસેના) સાથે મંચ પર પ્રસ્તુત થાય છે. આ આખી દ્રકડી દર્શકના મનોરંજન માટે હોય છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં વિદુષકનું પાત્ર હાસ્ય-મનોરંજન કરાવે છે. અહીં તે કામ કોડંગી કરે છે. માત્ર આમને જ બેરોકટોક અને મનપસંદ-ઇચ્છિત સંવાદો બોલવાની છૂટ હોય છે. આ વાનરસેના કોઈ ઉપર આક્ષેપ કરી શકે છે. તે ભલેને પછી દેવતા હોય, મનુષ્ય હોય કે પછી રાક્ષસ હોય. પણ ભાગવત તેમને પોતાના વિચિત્ર પ્રશ્નોથી ઉશ્કેરે છે. અને તે પોતાના સ્વચ્છંદ ઉત્તરોથી જનતાને ભાવ-વિભોર કરે છે. આ હાસ્ય પ્રસંગોમાં અશ્રુલીતાના તત્વો (દૃશ્યો) આવી શકે છે. મંચ પર ગણેશજીની વંદના માટે તેમની મૂર્તિ હોય છે. કોડંગી એ મૂર્તિ જોઈને ભાગવતને પ્રશ્ન કરે છે તે આખો સંવાદ શિવરામ કારંત ‘યક્ષગાન’માં નોંધે છે જુઓ-

“કોડંગી : હલ્લા મચ ગયા, અમી હલ્લા મચ ગયા।

ભાગવત : તુમમી હલ્લા મચાદો ભાઈ।

કોડંગી : અહો ભાગવતજી। હમારે રંગમંચ મેં યે જો પહાડકી તરહ મહામેરુ ગિરિ કી તરહ

મંકિત હુએ હૈં, યે મહાનુભાવ કોન હૈ

ભાગવત : બતા સકતે હો- પહાડ, જંગલ, કાનન, નવખંડ પૃથ્વી કે અધિપતિ કૌન હૈ?

કોડંગી : હૈં સુના હૈ સામ્બ સદાશિવ હૈં।

भागवत : तो समजो कि ये उन्ही के ज्येष्ठ पुत्र सिद्धि विनायक है ?

कोडंगी : आपके पर्हा कितने प्रकार के विनायक हैं।

भागवत : एक ही प्रकार के।

कोडंगी : हमारे यहाँ तो अनेक प्रकार के हैं।

भागवत : जैसे ?

कोडंगी : जैसे- बाट विनायक, हाट विनायक, सेर विनायक, पैवा विनायक, और

मुझ जैसा डंडानायक। (पृ - 32-33)''

આમ આવી રીતે આ પ્રસંગ હાસ્યની ભરમાર સાથે કોડંગીના બેરોકટોક સંવાદોથી લાંબો ચાલે છે. દર્શકોને મનોરંજન કરાવે છે.

હવે પછી આ લોકનાટ્યમાં અભિનય હેતુ બે સ્ત્રીઓ વેશ ધારી પુરુષો મંચ પર આવે છે. 'યક્ષગાન'માં સમાવેશ આ બે સ્ત્રી વેશ કૃષ્ણની બે પત્નીઓ: સત્યભામા અને રૂકમણીના રૂપમાં સ્વીકૃત છે. કારણ કે એમના નૃત્યમાં અનેક એવા અંશો જોવા મળે છે કે જે વૃદાવનમાં ગોપીઓ અને કૃષ્ણના સંયોગ-વિયોગ ભાવની અભિવ્યક્તિ નિયોજિત છે.

સ્ત્રી વેશોથી સંબંધિત ગીતોમાં નંદના પુત્ર કૃષ્ણની વંદના થાય છે. બીજા ગીતમાં કામદેવથી પીડિત પ્રિયતમની શાંતિ માટે કામના કરવામાં આવે છે. ત્રીજા ગીતમાં કૃષ્ણ અથવા માધવ પ્રતિ અનુરક્ત બાલાની મનઃસ્થિતિ અભિવ્યક્ત કરવામાં આવે છે. ચોથા ગીતમાં કૃષ્ણથી આકંઠ ગોપી દ્વારા માતા યશોદાને કરવામાં આવેલ ફરિયાદનું ચિત્રણ હોય છે. આ સ્ત્રી વેશો દ્વારા નૃત્ય સહિત પ્રસ્તુત ગીત અંગ સંચાલન, ગતિ વિન્યાસ અને પદ વિન્યાસનો અદ્રભૂત પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. આ ગીત નૃત્ય માત્ર સભાલક્ષણના સમયે જ પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે. અને આ સ્ત્રી વેશ નૃત્યની સાથે જ સભાલક્ષણ અર્થાત નાટકનો પૂર્વરંગ અહીં પૂરો થાય છે. એના પછી એ દિવસનો નિર્ધારિત પ્રસંગનો પ્રારંભ થાય છે.

પ્રસંગનો પ્રારંભ વિશિષ્ટ અભિનયથી થાય છે. જેવો પ્રસંગ પ્રદર્શિત કરવાનો હોય તેઓ વિશિષ્ટ અભિનય કરવામાં આવે છે. જો પ્રસંગ રામકથા અથવા રામાયણથી સંબંધિત હોય તો રામલક્ષણનો અભિનય કરવામાં આવે છે. જો પ્રસંગનું કથાનક ભાગવતનું હોય તો કૃષ્ણને એમની રાણીઓની સાથે અભિનયમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે. જો પ્રસંગનું કથાનક મહાભારતથી સંબંધિત હોય તો પાંડવોનો અભિનય કરવામાં આવે છે. આ અભિનયમાં એક કાપડની પટ્ટી પાછળ નૃત્ય કરતું પાત્ર ઊભુ હોય છે. જે દર્શકની સામે આવે છે. પ્રસંગની વચ્ચે આવતા અન્ય પ્રમુખ પાત્રોનો પણ અભિનય બતાવવામાં આવે છે. દર્શકોને વધારે આકર્ષણ કરવાવાળા કિરાત, રાક્ષસ અથવા દુષ્ટ દંભી યોદ્ધા વગેરે જેવા પાત્રો પણ અભિનય કર્યા વગર મંચ પર આવતા નથી. આવા પાત્રોની

દર્શકો પ્રતિક્ષા કરતા હોય છે. રાક્ષસ પાત્રનો પ્રવેશ અસાધારણ હોય છે. તે ચોકોમાંથી ગર્જના કરતો મંચ પર પ્રવેશ કરે છે. અને ભાગવતની જમણી પટ્ટીની પાછળ ઉભો રહે છે, નૃત્ય કરે છે. અને પછી પોતાની હાથે પટ્ટી હટાવીને દર્શક સામે પ્રસ્તુત થાય છે.

‘યક્ષગાન’લોકનાટ્યના દર્શકોને યુદ્ધ સંબંધિત પ્રસંગોને જોવાની રૂચિ વધારે હોય છે. એમનું કારણ એ પણ છે કે રામાયણ, મહાભારત વગેરેથી સંબંધિત પ્રસંગ વધારે પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે. જેમાં યુદ્ધ જેવા પ્રસંગનું વર્ણન મુખ્યત્વે થતું હોય છે. આવા પ્રસંગો તો દર્શકોને પણ સ્વયં કંઠસ્થ થઈ જતાં હોય છે. જો ભાગવત કોઈ શબ્દ યૂકી જાય તો ક્યારેક દર્શક તેને સચેત કરે છે. તેમાં યુદ્ધ પ્રસંગને રજૂ કરવાની કળા અત્યંત વિલક્ષણ હોય છે. તેમાં કલાકારની નિપૂર્ણતા જોઈ શકાય છે. જેવી રીતે કોઈ શૂર-પ્રતાપી ક્રોધિત થાય છે ત્યારે જે પોતાના રોષને ગીત-વાદ્યોની ગતિ લયને અનુસાર નૃત્ય કરીને વ્યક્ત કરે છે. અને એવા સમયે જ્યારે તે પોતાના પ્રતિદ્વંદ્વિને પડકાર આપતા લલકારે છે ત્યારે વાતાવરણ એકદમ ગરમ થઈ જાય છે.

આ રીતે વાકયુદ્ધ, દ્વયકાઓ અને વ્યંગ્ય બાણોની એકબીજા પર થતી વર્ષા પણ યક્ષગાનની મુખ્ય વિશેષતાઓમાં આવે છે. શિવરામ કારંતે પોતાના પુસ્તક ‘યક્ષગાન’માં કહ્યું છે કે- “ ‘યક્ષગાન’ કથા પ્રસંગોની નાટકીય સ્થિતિઓનો વિકાસ વિશેષ રીતે પ્રણય, વ્યકતિ દ્વેષ, વિવિધ પ્રકારની આસ્થાઓ, વિશ્વાસોના સંઘર્ષ વચ્ચે થાય છે. શરણોમાં આવેલ વ્યક્તિની રક્ષા કરવાનો ઉત્સાહ, આપવામાં આવેલ વચનનું નિષ્ઠાપૂર્વક પાલન કરવાનો હઠ વગેરે કંઈક એવા જ તત્વ છે. જેના સહારે કથા આગળ વધે છે. અને અંતમાં પ્રેમને પુરસ્કૃત કરવામાં દુષ્ટ દમન, સજ્જનની રક્ષા તથા સત્ય ધર્મના વિજયના રૂપમાં પ્રસ્થાપિત થાય છે. ”(પૃ- ૪૪-૪૫) યુદ્ધ અને વીરતાનું અનિરિકત પરિણામ પ્રણય અને વિવાહિત કથાઓ પણ હોય છે. એવા પ્રસંગમાં ‘સુમદ્રા પરિણય’, ‘કનકાંગી પરિણય’, ‘દ્રૈપદી સ્વયંવર’ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. માત્ર એક ચંદ્રાવલીનો પ્રસંગ છે જેમાં બિલકુલ યુદ્ધ નથી. વચ્ચે વચ્ચે હાસ્ય માટે હનુમાનનાયક ઉપસ્થિત રહી દર્શકોને ભરપૂર હસાવે છે.

‘યક્ષગાન’ લોકનાટ્યના લગભગ બધા જ પ્રસંગો સુખાંત હોય છે. અંતે ફરી ભગવાન વિષ્ણુના દસ અવતારોની વંદના કરવામાં આવે છે. તેમાં મંગલાચરણનું ગીત હોય છે. જેમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને મહેશની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. ભાગવત દર્શકો સમક્ષ ક્ષતિઓ માટે ક્ષમા-ચાચના માગે છે. તથા આયોજક મંડળીનો ધન્યવાદ માને છે. આયોજક મંડળીના મુખીયા ભાગવતને પાન-સોપારીની સાથે નિશ્ચિત રકમ પ્રદાન કરતા હોય છે. જેનો ભાગવત અને તેમની મંડળીના સભ્યો સહર્ષ સ્વીકાર કરતાં હોય છે. તથા ગ્રામજનો આભાર માને છે. ત્યારબાદ ભાગવત અને તેમની મંડળી સ્ત્રી વેશો તથા બાલ-ગોપાલની સાથે વંદના ગીત ગાતા-ગાતા મંચ ઉપરથી વિદાય લે છે. આ સાથે જ ‘યક્ષગાન’ લોકનાટ્યના એ દિવસના ખેલનું સમાપન થાય છે.

- ‘યક્ષગાન’ લોકનાટ્યનું મંચ :

‘યક્ષગાન’ના મંચ વિશે ડૉ. શ્યામ પરમાર કહે છે- “ રંગસ્થળનો આકાર સભાલક્ષણને અનુરૂપ અર્ધ ચંદ્રાકાર અથવા ચોરસ હોય છે. ‘પંચહસ્તિન વિસ્તીરણ દશહસ્તેન ચોન્નતા’ વાળી પંક્તિ અનુસાર રંગસ્થળનું નિર્માણ થાય છે. રંગસ્થળનું પ્રમુખ દ્વાર ઉત્તર અથવા પશ્ચિમ બાજુ હોય છે. તેની ચારેય બાજુ થાભલો ખોદી મંડપ બાંધવામાં આવે છે. મંડપની ચારેય બાજુ હારબંધ આંબાના પાંદડાઓ બાંધવામાં આવે છે. નીચે બે-બે હાથના અંતર પર રસ્સી બાંધવામાં આવે છે. ” (લોકસાહિત્ય વિમર્શ, પૃ-૨૦૬)

શિવરામ કારંતજીના મત અનુસાર મંચ સમતલ મેદાનમાં અથવા ખુલ્લા ફળિયામાં રચવામાં આવે છે. ફળિયાની બરાબર વચ્ચે લગભગ ૨૦*૩૦ ફૂટના વિસ્તારવાળા સ્થાને ચાર-પાંચ વાસના આડા થાંભલા પર આંબાના પાંદડાનું તોરણ લટકાવવામાં આવે છે. આ ‘યક્ષગાન’નું મંચ છે.

મંચના પાછળના ભાગમાં કેટલીક ઊંચાઈ પર બનાવેલ મંચ પર બે ટેબલ રાખવામાં આવે છે. જેના પર ભાગવત, સંગીતકાર અને માદલવાદક બેસે છે. એમની ડાબી બાજુએથી પાત્ર પ્રવેશ કરે છે. અને જમણી બાજુથી પ્રસ્થાન કરે છે. ભાગવતની બાજુમાં રંગમંચના જમણા ખૂણામાં ઢોલક (ઢોલ વગાડવાવાળા)નું સ્થાન હોય છે. મદલેકાર ભાગવતની જમણી બાજુમાં ઊભો રહી મદલે વગાડે છે. રંગમંચની ડાબી- જમણી અને સામેની બાજુએ દર્શકો બેસે છે. ડાબી બાજુએ સ્ત્રીઓને અને જમણી બાજુએ પુરુષોને બેસવાની વ્યવસ્થા હોય છે. આયોજકો અથવા ગામની મહત્વની વ્યક્તિ મંચની સામે બેસે છે. તેમના માટે ખુરસી વગેરેની વ્યવસ્થા પણ કરવામાં આવે છે.

- ‘યક્ષગાન’ લોકનાટ્યમાં પાત્રો :

‘યક્ષગાન’માં નિર્દેશક તરીકેનું મુખ્ય પાત્ર ‘ભાગવત’નું હોય છે. જેના પર આ નાટકનો મદાર હોય છે. તેમજ તેમાં કૃષ્ણ અને બલરામનું પાત્ર બે બાળકો કરે છે. આ નાટકમાં તમામ પાત્રો પુરુષો જ હોય છે. સ્ત્રીઓનો વેશ પણ તેઓ જ કરે છે. સંગીતની આખી ટીમ હોય છે. તેમજ પ્રેક્ષકોને મનોરંજન કરાવવા માટે હનુમાન- નાયક હોય છે. જે વિદુષકનું કામ કરે છે. આ ઉપરાંત પ્રસંગ અનુરૂપ બીજા પોત્રો ‘યક્ષગાન’માં આવે છે.

- ‘યક્ષગાન’ લોકનાટ્યની વેશભૂષા :

‘યક્ષગાન’માં તમામ પુરુષ પાત્રો જ હોય છે. તેમાં સ્ત્રીઓનો વેશ પણ આ પુરુષ પાત્રો જ કરે છે. પુરુષો કાળો પાયજામો પહેરે છે. સ્ત્રી વેશધારી પુરુષ લેંઘો પહેરે છે. મીંગ કાઢે છે. અને ચોટલો ગૂંથે છે. તેમજ સૌંદર્યની વૃદ્ધિ માટે હલ્દીનો રંગ લગાડે છે. બાળવેશ અને સ્ત્રી વેશોના વિન્યાસ માટે ઘણી સરળતા હોય છે. પુરુષ વેશમાં રાક્ષસો વગેરે પાત્રોની વેશભૂષા થોડી કઠીન હોય છે. વીર વેશ અથવા રાક્ષસ વેશવાળાએ ઘણી લાંબી સાડીને ફરતી બાજુ વીંટી બાંધવી પડે છે. એ ઉપરાંત વાનરસેનાના પાત્રો માટે પણ વેશભૂષાની વિશેષ વ્યવસ્થા હોય છે. તેમાં વાંદરાના બચ્ચા માટે સાધારણ પાયજામાં અને કુર્તા હોય છે. પરંતુ વિદુષકના પાત્રની વેશભૂષા વિકસીત થઈ

યૂકી છે. વિદુષક (હનુમાનનાયક) લાંબો અને ઢીલો પાચજામો પહેરે છે. માથા પર સફેદ અને લાલરંગના કપડાની લાંબી પૂંછડીવાળી પાઘડી હોય છે.

- ‘યક્ષગાન’ લોકનાટ્યમાં ગીત :

‘યક્ષગાન’ લોકનાટ્યમાં ગીત પ્રસંગ કથા સાથે અવિભાજ્ય રીતે સંકળાયેલું હોય છે. ‘યક્ષગાન’માં જે પ્રસંગો આવે છે તે ગીતોબદ્ધ હોય છે. આ ગીતો મુખ્યત્વે ત્રણસોથી પાંચસો છંદોમાં હોય છે કે જે પાત્ર સરળતાથી કંઠસ્થ કરી શકે અને વ્યવસ્થિત રીતે વ્યક્ત કરી શકે. આ ગીત સામાન્ય કક્ષાનું હોવાને કારણે કાવ્યનું સારુ ઉદાહરણ બની શકતું નથી. પરંતુ એને પ્રસ્તુત કરવાનો તરીકો દર્શકોને જકડી રાખવા અને આકર્ષિત કરવા સમર્થ હોય છે. સામાન્ય રીતે ભાગવત ગીતોના રાગ-ગાનમાં પારંગત હોય છે. પરંતુ પારંગત નથી તે પણ પ્રસંગ સાહિત્યનું સારુ એવું જ્ઞાન તથા ગીતો કંઠસ્થ હોવાને કારણે અપેક્ષિત પ્રભાવ પાડવા માટે સમર્થ હોય છે.

- ‘યક્ષગાન’ લોકનાટ્યનો સામાજિક સંદર્ભ :

‘યક્ષગાન’ મૂળે રૂપે તો મંદિરોમાં પ્રદર્શિત કરવાવાળું લોકનાટ્ય છે. આ લોકનાટ્યના પ્રસંગો કોઈપણ રોકટોક વગર ચાલતા હતા એનું કારણ એ કે પ્રજામાં રહેલો અતુટ ભક્તિભાવ. પ્રજાજનો પોતાના પર આવેલ સંકટથી છૂટકારો મેળવવા ‘માન્યતાઓ’ આ નાટકની માનતા હતા. તેથી પણ આ લોકનાટ્ય નિરંતર ચાલુ રહેતું હતું. આ માન્યતાઓની સંખ્યા એટલી બધી વધી જાય કે વર્ષાઋતુ પછી પણ ૬-૭ મહિના લગાતાર એની રજૂઆત થવાથી પ્રત્યેક ગામમાં ૧૦૦-૧૫૦ રજૂઆતો થઈ જતી હતી. આની સાથે-સાથે ગામના પ્રતિષ્ઠિત અને રસિક માણસો પોતાની સાધન સંપત્તિના આધારે ક્યારેક એકલા તો ક્યારેક સામુહિક રીતે આ લોકનાટ્યની રજૂઆતો આનંદ, મનોરંજન અને ઉલ્લાસ માટે કરાવતાં હતાં. આમ, આ રીતે ‘યક્ષગાન’ સમાજ સાથે જોડાયેલું હતું.

- ‘યક્ષગાન’ આજે :

‘યક્ષગાન’ લોકનાટ્યની શરૂઆત મંદિરમાં ભજવણી સાથે થઈ પરંતુ લોકોમાં આજે એ આકર્ષણનું કેન્દ્ર બની ગયું હોવાથી મંદિરની બહાર યોગાનમાં તેમજ સાર્વજનિક સ્થાન ઉપર તેની ભજવણી થવા લાગી છે. તેમજ આ નાટ્ય લોકપ્રિય બનવાને કારણે આ મંડળીઓ વ્યવસાયિકતા તરફ ઢળવા લાગી. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે જે પ્રજા નિઃશુલક ‘યક્ષગાન’ના પ્રસંગોનો લાભ લેતી હતી તેને સિનેમા થિયેટરોની જેમ ટિકિટ ખરીદીને જોવા માટે વિવશ થવું પડ્યું છે. આટલું જ નહિ ‘યક્ષગાન’નું વ્યસાયિકીકરણ થવાને લીધે એના પોતાના કેટલાક ગુણો સાથે એને બાંધછોડ કરવાનો પણ વારો આવ્યો છે. તેના વિશે ડૉ.વશિષ્ઠ નારાયણ ત્રિપાઠી નોંધે છે કે- “ આજ કે ઘુમંતુ ‘યક્ષગાન’ થિયેટર મંડલિર્યાં જિનકી દ્રુષ્ટિ પૈસે પર ટિકી હોતીં હૈં. જનતા કી ‘બેહદ માંગ પર’ કા પોસ્ટર લગાકર નિન્મ રુચિ કા ખેલ દિખાને લગી હૈં. ઇનમે સિનેમાકી ભદી નકલેં દેખને કો મિલ સકતી હૈં. ઇનમે રંગ-બેરંગી પરદે, રંગ-બેરંગી બતિર્યાં, સિનેમાઈ નુત્ય ઔર પારંપારિક વેશ-ભૂષા સે ભિન્ન કિસ્મ કે સાજો-શ્રુગાર કામી ઉપયોગ હોને લગા હૈં. યહ નહિ પારંપારિક નુત્ય-સંગીત કી રુઢિર્યાં મી ઉપેક્ષીત હો ગઈ હૈં. કિન્તુ ઈસા નહિ હૈં કી યક્ષગાન પૂર્ણતઃ

नष्ट हो चुका है। अभी भी मंदिरों से संबंधित मंडलिया हैं और वे विशेष आमंत्रणों पर प्रतिष्ठित प्रस्तुतियाँ करती हैं।

”(भारतीय लोकनाट्य, पृ- ८०)

आम, आज भारतीय लोकनाट्य सामे तेना अस्तित्वना टकाउनो प्रश्न आवीने ईलो छे. तेना विशे आपणे सौचे साथे मणीने विचारवानी-काम करवानी जरूर छे.

संदर्भग्रंथो

- I. शिवराम कारंत - यक्षगान
- II. डॉ. वशिष्ठ नारायण त्रिपाठी- भारतीय लोकनाट्य
- III. डॉ. श्याम परमार- लोकसाहित्य विमर्श

प्रा.जिञ्जेश ठक्कर
गुजराती विभागा
अम. अम. कोलेज
विसनगर